

<https://doi.org/10.70728/b.series.v08.i04.106>

ORCID ID: 0009-0003-5405-95

YARATGUVCHI TUSHUNCHASINI OBRAZLI-METAFORIK IFODALASH

Sharafutdinova Nilufar

Falsafa fanlari doktori (PhD). O'zbekiston Respublikasi

Farg'ona davlat universiteti

gmail: nilusharafutdinova1973@gmail.com

ANNOTATSIYA: Maqolada obrazli-metaforik ko'chim orqali Yaratguvchi tushunchasining ifodalanishi, Yaratguvchining figural nomlanish asoslari, ko'chim bilan ifodalangan nomlarda o'xshatish asoslari haqida fikr-mulohazalar bildiriladi.

KALIT SO'ZLAR: ko'chim, obrazli-metaforik ko'chim, leksik-semantik ma'no, metafora, usul, tasavvuf.

ОБРАЗНО-МЕТАФОРИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ПОНЯТИЯ ТВОРЦА

АННОТАЦИЯ: В статье рассматривается выражение понятия Творца через образно-метафорическую оболочку, основы образного наименования Творца, а также принципы сопоставления с оболочкой.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: модель, образно-метафорическая модель, лексико-семантическое значение, метафора, стиль, суфизм.

FIGURATIVE AND METAPHORICAL EXPRESSION OF THE CONCEPT OF THE CREATOR

ABSTRACT: The article discusses the expression of the concept of the Creator through a figurative - metaphorical shell, the basics of the figurative name of the Creator, the basics of comparison with the shell.

KEY WORDS: pattern, figurative-metaphorical pattern, lexical-semantic meaning, metaphor, style, Sufism.

KIRISH. Yaratguvchi tushunchasi va nomini ifodalash uchun obrazli-metaforik ko‘chim asosida qo‘llanuvchi barcha jonsiz predmet nomlari badiiy-estetik tafakkur faoliyati bilan bog‘liq holda jonlantiriladi va shaxslashtiriladi. Bundan kelib chiqadiki, badiiy nutq uslubi, keng ma‘noda, figural teonimlarning harakatlanish maydonidir. Lekin badiiy nutqning barcha shakllarida ularning qo‘llanish darajasi bir xil emas. Masalan, badiiy nasrda, ba‘zi bir alohida holatlar hisobga olinmasa, deyarli qo‘llanmaydi. Badiiy nasrda ham, dramatik asarlarda ham, asosan, “so‘zda lug‘aviy ma‘no sifatida bor, umum tomonidan qabul etilgan, umum qo‘llanishdagi ma‘no” [12, 113], ya‘ni uzual teonimlar qo‘llanadi. Chunki uzual teonimlar oddiy so‘zlashuv nutqiga xos bo‘lib, badiiy asarlarda ham, asosan, personajlar nutqida qo‘llanadi.

Inson abstraksiyaga barcha tafakkur shakllari, jumladan, mifologik tafakkur shakli bo‘yicha ham konkretlik orqali, o‘ziga ma‘lum bo‘lgan reallik orqali yondashadi. Inson tasavvurida Yaratguvchi go‘zal siymo, kelishgan qaddi-qomat va harakatlar egasi. Uni shu ko‘rinishda qiyofalantirish uchun inson o‘ziga ma‘lum bo‘lgan predmetlarga suyanadi – go‘zal siymo tasviriga oy va guldari, kelishgan qaddi-qomat uchun sarv va shamshoddan ko‘chirma oladi. Shaxslashtirish uchun esa ayol qiyofasi ham asosga olinadi. Evolyutsion jarayon, tafakkur taraqqiyoti tufayli go‘zallik tushunchasini ifodalovchi katta leksik qatlamga murojaat qilinadi va Yaratguvchi qiyofalantiriladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI. O‘zbek tilida o‘zining leksik-semantik ma‘nosi bilan go‘zallik tushunchasini ifodalovchi barno, zebo kabi bir qator so‘zlar Yaratguvchi tushunchasini ifodalaydi.

Firoqning dashtida qoldim yetolmay senga, ey barno,
Bu dardi mehnating bir yoq, g‘amingdin yuz tuman savdo.

Mashrab

Yuqoridagi baytda *barno* so‘zidagi go‘zallik asos ma‘no sifatida Yaratguvchini ifodalasa, quyidagi baytda zebo so‘zida ifodalangan go‘zallik tushunchasi asos ma‘no bo‘lib xizmat qiladi.

Dunyini kezdimu, zebo, seni – o‘q ko‘rdim bas,
Bu malohat bila, haqqo, seni – o‘q ko‘rdim bas.

Lutfiy

Go‘zallik, go‘zal ma‘shuqalik, go‘zal sevgili bo‘lish ma‘nolari *nigor* so‘zida ham ifodalanadi va bu lug‘aviy ma‘nosi lug‘atlarda ham qayd etiladi. Shu asos ma‘no negizida nutqiy teonimlar yaratiladi.

Ey nigoro, orzuyi orazing vasling izlab,
G‘unchadek la‘ling g‘ami oshiqi to‘la qon ayladi.

Mashrab

Badiiy prozada figural teonimlar qo‘llanishi poeziyadagi kabi faol emas, bu nutq shaklida, asosan, uzual teonimlar qo‘llanadi. Biroq ba’zi prozaik asarlarda figural teonimlar personajlar tilida qo‘llanadi va bu bilan shu teonimlar personajning ma’naviy portretini chizishda poetik vosita sifatida xizmat qiladi.

Mirkarim Osimning Mashrab hayotiga bag‘ishlangan “Singan setor” qissasida obrazli-metaforik ko‘chimga asoslangan teonimlar qo‘llanadi. “Yori jonon”, “zebo sanam”, “ma’shuqa” teonimlari muallif nutqida emas, tasavvuf vakili bo‘lgan shoir Mashrab nutqida qo‘llanadi.

Bir kuni Mashrabning ustoz, maktabdor Mullo Bozor “... bo‘sh vaqtlaringda qo‘lingda setor, goh soy bo‘yida, goh qirda tentirab xonish qilib yurursen. Kel emdi, faqirlikni ixtiyor qil, setoringni tokchaga qo‘yib, zuhdu taqvo bo‘ryosi ustiga o‘tir. Ertaga jum’a kuni xonaqoga kel, mardi xudolar qatorida zikru samo’ tush...”, deydi.

– “Ey piri komil, – deb so‘zini og‘zidan oldi Boborahim do‘rillagan ovoz bilan, – afsuski, ertaga xonaqoga kelib, zohidlar bilan birga zikr tusholmayman. Men yori janonimga, juma kuni uchrashamiz, deb va‘da berib qo‘yg‘on erdim. Nazarimda ul zebo sanamimning yuzidan taralgan nur hamma yoqni munavvar qilib turgandek. Qorong‘i uyga berkinib huv-huvlagandan ko‘ra o‘shal ma’shuqam bilan uchrashib, jamolini tomosha qilsam bo‘lmaydimu?”.

Mashrab, asar qahramoni sifatida, figural teonimlarga murojaat qiladi, ularni o‘z nutqida qo‘llaydi. Uning nutqidan kelib chiqib baho berilsa, Mashrab tasavvufiy shoir ekanligi ayon bo‘ladi. Shoir sifatida esa Mashrab o‘z ijodida figural teonimlarni har bir she‘rida qo‘llaydi. Lekin Mulla Bozor bilan bo‘lgan o‘zaro suhbatda Mashrab tomonidan qo‘llangan “ma’shuqa” so‘zining teonimik ma’nosi suhbatdosh Mulla Bozor tomonidan tushunilmaydi, u bu so‘zni o‘z ma’nosida – nominal ma’noda tushunadi va kesatish bilan deydi:

– Sizning ma’shuqangiz borligidan bexabar ekanmiz, - deydi sizsirab.

Jallodlar qurshovida o‘lim dori ostiga ketayotgan Mashrabga cho‘qqi soqolli mullo: “Qayerga ketayotirsan?”, – deb ilmoqli savol berganida, ma’shuqamni ko‘rgali ketayotirman, – tarzida javob bergan Mashrab, o‘z javobiga “sen zohidi yax buning ma’nosini tushunmaysan!”, deb qo‘shib qo‘yadi. Bundan ham anglashiladiki, figural teonimlar badiiy prozaga xos emas, faqat Mashrab kabi personajlar nutqida qo‘llanishi mumkin.

MUHOKAMA. Ma’lumki, metafora “ma’no ko‘chishning keng tarqalgan turlaridan biri [11, 169] hamda so‘zning yangi ma’nolari hosil bo‘lishida qatnashadigan omillardan biri” [12, 63] sifatida narsa-predmetlar orasidagi o‘xshashlikka asoslanadigan ko‘chim. Biroq konkret o‘xshatishdan farqlanadi. O‘xshatishda o‘xshatiluvchi va o‘xshatilmish, ularni bog‘lovchi *-dek*, *-day* kabi grammatik vositalar qatnashadi. Metaforada o‘xshatilmishning o‘zi qo‘llanadi. Teonimlar o‘xshatish asosidagi ko‘chim bo‘lib kelganda, garchi o‘xshatishni ifodalovchi

grammatik ko‘rsatkichlar bo‘lsa ham, poetik ko‘chim sifatida, o‘xshatilmishning o‘zi qo‘llanadi.

Jurmim, ey mahvash, nedur, har dam solur,
Barqi ishqing jismi vayron ichra o‘t.

Husn avjining xurshididur, ey mohsiymo, orazing,
Balkim, latofat ichradur ondind ham a‘lo orazing.

Feruz

Sen yako chok otlanib, ag‘yor ila, ey mahliqo,
Men yiroqdin rashk ilgi birla yirtarman yaqo.

Munis

Keltirilgan baytlarda moh//mah so‘zi *-vash*, *-siymo*, *-liqo* kabi o‘xshatish ifodalovchi grammatik vositalar bilan qo‘llangan bo‘lsa ham, o‘xshatilmishni ifodalovchi so‘z qo‘llanmagan. Botiniy anglanadigan bu so‘z Yaratguvchini ifodalaydi. Agar Yaratguvchi o‘rnida ham biror so‘z ko‘chim bilan qo‘llangan bo‘lsa, o‘xshatilmish ham qo‘llanadi.

So‘zi jonbaxsh yori mahvashim –
Bo‘lmasa, naylayin Masihoni.

Munis

Bu baytdagi mahvash sifatlovchi, yor Yaratguvchini ifodalovchi, uning o‘rnida kelgan ko‘chimli o‘xshatilmish bo‘lib, *-vash* o‘xshashlikni yuzaga chiqaruvchi grammatik vosita.

Ko‘rinadiki, Yaratguvchi tushunchasi ko‘chim bilan ifodalansa, shu tushunchani ifodalovchi so‘z o‘xshashlikni bildiruvchi so‘z bilan grammatik aloqaga kirishadi. Agar Yaratguvchi tushunchasi uzual, ya‘ni Xudo, Olloh, Parvardigor so‘zlari bilan ifodalansa, bu so‘zlar o‘xshashlikni ifodalovchi so‘zlar bilan bog‘lanmaydi. Aslida bu bog‘lanishni grammatik norma ko‘taradi: mahvash Xudo, mahliqo Olloh, mohsiymo Parvardigor kabi birikmalar aniqlovchi-aniqlanmish tarzidagi birikmalar sifatida belgilana beradi. Biroq bunday birikishni stilistik norma ko‘tarmaydi, stilistik so‘z qo‘llash me‘yori buziladi. Shuningdek, jamiyatning ijtimoiy-sotsial mazmuni, falsafiy qarashlari, ruhiy-ma‘naviy doirasi va obyektiv mantiq ham bunday birikmalarga zid bo‘lib tushadi. Bir so‘z bilan stilistik norma, mantiq bunday birikmani rad etadi.

O‘xshatishni ifodalovchi grammatik vositalar bilan qo‘llangan boshqa so‘zlar ham uzual teonimlar bilan bog‘lanmaydi.

Ey pari, bir telba gar ovora bo‘ldi g‘am yema,
Odamiyvashlar bila nozuk mizojingni ovut.

Aqlu donish lofini urg‘on ko‘ngul yuruy,
Ul parivash hajridin devona bo‘ldi oqibat.

Navoiy

Birinchi baytda o‘xshatish ko‘rsatkichi bo‘lgan grammatik vositasiz qo‘llangan pari so‘zi ikkinchi baytda shunday vosita bilan qo‘llangan. Lekin o‘xshatilmish ifodalovchi so‘z qo‘llanmagan, bu tushuncha ham parivash so‘zida jamlangan. Bu o‘rinda teonimik nom bo‘lib kelgan pari, parivash so‘zlari boshqa teonimlarning atributi vazifasida ham keladi.

XULOSA. Grammatik vosita qo‘llangan bo‘lsa ham, qo‘llanmagan bo‘lsa ham, Yaratguvchini ifodalovchi so‘z bo‘lmasa, ko‘chim metaforik epitet sifatida, sinkretik tarzdagi poetik ko‘chim sanaladi. Bu ko‘chimda o‘xshatiluvchi ham, o‘xshatilmish ham birga ifodalanadi va birga anglashiladi. O‘xshatilmish qo‘llanmaganda moh//mah sinkretik epitet, mahvash, mahliqo, mohsiymo ham sinkretik epitet sanaladi.

Metaforik qo‘llanayotgan so‘zda obyekt, bu o‘rinda Yaratguvchi, to‘liq gavdalanadi. Masalan, pari mifonimi Yaratguvchini biror qism orqali emas, butunlikda ifodalaydi.

Tinmayin qon yig‘ladim ko‘yida rahm etgaymu deb,
Iltifote qilmay o‘tti ul pari javlon bo‘lub.

Mashrab

Oy, gul kabi so‘zlar ham obyektini shunday to‘liq qiyofada aks ettiradi.

Umr o‘tub, bir xizmatim ul oy pisanda tushmadi,
Vah, ne umr erur, ne qilsam aylagay, oyo, pisand.

Navoiy

Dargohingga, ey moh, meni devona kelibman,
Bilmay o‘zimi ham yana mastona kelibman.

Uvaysiy

Ne yerda bo‘lsang, ey gul, andadur chun joni Boburning,
G‘aribingg‘a tarahum aylagilkim, anda jonidur.

Bobur

Gul so‘zi butunni ham, qismni ham ifodalashi quyidagi baytda o‘z ifodasini topgan:

Ko‘rmamish sendek jahonda hech bir gulzor gul
Kim, sanga bordur badan gul, jabha gul, ruxsor gul.

Komil

Baytdagi sendek so‘zi Yaratguvchiga ishorat etadi. Bu masralar nasrga aylantirilganda aniq namoyon bo‘ladi:

Ey gul, jahonda hech bir gulzor sendek gulni ko‘rmabdi,
Chunki senda badan ham gul, jabha ham gul, ruxsor ham gul.

Mana shu tashqi sifatlar gulzor gulidan Yaratguvchi – Gulni farqlaydi. Bu o‘rinda Gul Yaratguvchini to‘liq ifodalaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик, 1 том. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 297.
2. Женщина в мифах и легендах. – Ташкент: Главная редакция энциклопедий. 1992. – 304 с.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдлик. I жилд. – Тошкент: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020. – Б. 280.
1. Sharafutdinova N. Undalma teonimlar tavsif sifatida. Analytical Journal of Education and Development. -11-116, 2023-yil. ISSN: 2181-2624.
2. Шарафутдинова Н. Бадий перифразалар ҳақида. International Multidisciplinary Research in Academic Science (IMRAS). -291-294, 2024-yil. <https://zenodo.org/records/11105699>.
3. Sharafutdinova N. Mashrab she‘riyatida qo‘llangan teonimlar bo‘yicha lug‘at-ma‘lumot. - Farg‘ona, 2022, 78-b.